

İstanbul Üniversitesi Yayın No: 4587
I S S N 1303-5746

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

REVIEW OF THE FACULTY OF THEOLOGY OF ISTANBUL UNIVERSITY

Hakemli Dergi

SAYI: 11
YIL: 2005

İSTANBUL - 2005

İSLAMDA “AHLAKIN ŞARTI” KAÇ?: İSLAM “ERDEM ETİĞİ”NİN (YENİDEN) YAPILANDIRILMASI ÖNERİSİ

Doç. Dr. Cafer Sadık YARAN*

ÖZET

Sadelik/yalınlık, çağdaş din felsefesinde, bilim felsefesinde ve eğitimde önemli bir kavramdır.

İslam; iman, ibadet ve ahlaktan oluşur. İslamda imanın şartları çok sade ve sistemattiktir; ve altıdır. İslamda ibadetin şartları da bellidir; ve beştir. Bu durum İslam ahlakında biraz farklı gibi gözükmektedir.

İslamda üç büyük ahlak teorisi vardır: Dini, tasavvufi ve felsefi. Dini ahlak, tam anlamıyla İslamidir, fakat sade ve sistemattik değildir. Tasavvufi ahlak, tüm Müslümanları kapsayıcı özellikte olmaktan ziyade tarikat temelli ve maneviyat yönelimli bir ahlaktır. Felsefi ahlak ise, sadedir fakat esas itibarıyla antik filozofların, özellikle Eflatun'un yapılandırmasına dayanmaktadır.

Bu durumda, İslam erdem etiğinin, gerçek anlamda İslami, sade ve sistemattik, kapsayıcı ve hatta küresel bir tarzda yeniden yapılandırılmasında ahlaki açıdan büyük yarar vardır.

Bu makalede biz, Kur'an'daki bir ayetin (Nahl/16: 90), İslamda ahlakın şartının altı veya dört olacak şekilde belirlenebilmesinin sağlam temellerini sunduğu görüşünü öneriyoruz. Altı iman, beş İslam şartını izleyecek şekilde, dördün daha tercihe şayan olabileceği fikriyle, ve hangi dili konuşursa konuşsun bütün Müslümanların anlayabileceği ve kolayca hatırd tutabileceği kelimelerle ifade edilebilecek dört temel erdem olduğunu vurgulamaya çalışıyoruz. “İslamda ahlakın şartı kaç?” sorusuna cevap teşkil edebilecek bu dört erdem şunlardır: Adâlet, ferâgat, iffet, ve merhamet.

Anahtar Kelimeler: *Ahlak, İslam ahlak felsefesi, erdem etiği.*

---

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

SUMMARY
HOW MANY IS THE “PILLAR OF MORALITY” IN ISLAM?
A PROPOSAL FOR THE (RE)-CONSTRUCTION OF ISLAMIC
VIRTUE ETHICS

Simplicity is an important concept in contemporary philosophy of religion, philosophy of science, and education.

Islam is basically composed of faith, worship and morality. Islamic doctrine of faith is very simple and systematic; there are six articles of faith. Islamic practice of worship is also quite clear and distinct; there are five pillars of Islam. This situation seems to be a little bit different in Islamic ethics.

There are three great ethical theories in Islam: Religious, mystical and philosophical. The religious ethics is genuinely Islamic, but not simple and systematic. Mystical (Sufi) ethics is community or order-based and spiritually oriented ethics rather than an inclusive ordinary ethics. Philosophical ethics is simple but it is essentially based on the construction of antique philosophers, particularly Plato.

In this case, there are great benefits from the ethical perspective in the reconstruction of Islamic virtue ethics as truly Islamic, simple and systematic, inclusive, and even global.

We propose in this article that a Qur’anic verse (*Nahl/16: 90*) provide us with a firm foundation to construct a six or four pillars or virtues of morality in Islam. Four may be more preferable; and these may simply be expressed with four Islamic terms recognizable by all Muslims: Justice (*adâlet*), altruism (*ferâgat*), chastity (*iffet*), and mercy (*merhamet*).

Key Words: *Morality, Islamic Ethics, virtue ethics.*

* * *

Giriş

Neden yukarıdaki gibi bir başlık? “İslamda Ahlakın Şartı Kaç?” da ne demek? Bir Müslüman için “imanın şartı” vardır, “İslamın şartı” vardır. “Ahlakın şartı” da nereden çıktı? Böyle bir soruya, bunca asır sonra ne gerek

vardı? Bu, cevap verilmesi mümkün bir soru mudur ki, soruluyor? Mümkün olsa bile, bir yararı var mıdır? Varsa nedir?

Yukarıdaki başlığın asıl önemli ve özgün olan ilk kısmı, hemen bu ve benzeri soruları akla getiriyor olsa gerektir. Bu yazıda biz, tam da bu türden sorulara "cevap" vermeye çalışacağız; fakat önerdiğimiz cevaplardan çok daha önemli olarak, bu "soru" nun meşruiyet ve makbuliyetini savunmaya, onun büyük önemini vurgulamaya, ve onu, bizden daha iyi cevap verebileceklerin dikkatine sunmaya gayret edeceğiz.

Kimi âlimlere göre, "yeni bir eser (şu) yedi meseleden münhasıran birini ele almalıdır. Orijinal bir şey meydana getirmek, eksik olanı tamamlamak, karmaşığı aydınlatmak, uzun olanı özetlemek, düzensizi tanzim etmek, dağınık olanı toplamak ve hatalı olanı düzeltmek."¹ Şimdilerde bu tür şartlar, "bilimsel ve orijinal olmak" diye özetlenmektedir. Bu çalışma, "İslamda ahlakın şartı kaç?" ana başlığı ile, burada sayılan "yedi mesele" den ilkinin yerine getirmek iddiasındadır. Başlıktaki ikinci kısım olan "İslam 'Erdem Etiği' nin (Yeniden) Yapılandırılması Önerisi" ise, yedi meselenin, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı maddeleriyle ilgilidir. İkinci ve yedinci mesele olan, "eksik olanı tamamlamak" ve "hatalı olanı düzeltmek", İslam ahlakı konusunda söz konusu edilebilecek bir şey değildir. O halde biz, bu yedi mesele dikkate alınarak söylendiğinde, bu yazıda, "İslamda ahlakın şartı kaç?" gibi "orijinal" olduğunu düşündüğümüz ve çok önemsedığımız bir soruyu gündeme getirecek, ve ona, "karmaşık" olmayan, "özet" olan, "düzensiz" olmayan, ve "dağınık" olmayan toplu bir cevap vermeye çalışacağız.

"İslamda ahlakın şartı kaç?" sorusuna bizi götüren ana sebep, din-ahlak ilişkisini tartıştığımız çeşitli derslerde ve düşünce deneyimlerinde ortaya çıkan bir soruya cevap arayışıdır: "İman ve ibadet açısından yeterli gözüken bir dindar/Müslüman, neden bunlara rağmen ahlaken kusurlu davranışlarda bulunabiliyor ya da ahlaken kendisinden beklenen daha mükemmel bir düzeyde olmayabiliyor?" İşte bu rahatsız edici ama realitesi inkar edilemeyen soru karşısında öne sürülebilecek çoğu bilindik bir sürü cevapla birlikte, onların geçerliliğini inkar etmeden, bizim derslerde tartışmaya açtığımız bir faktör daha

¹ Bkz. Muhammed Abdullah Draz, *Kur'ân Ahlâkı*, çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), s. 15.

vardır: “İslamın iman ve ibadet esasları her Müslümanın hiçbir zaman hatırdan çıkmayacak sadelik, netlik ve belirginlik içinde iken, onun ahlak esasları, kolayca bellenebilecek ve her zaman hatırdan tutulup her tikel olay karşısında vicdanî yargıda kriter oluşturabilecek ve hatta kişiye o yönde sarsılmaz alışkanlıklar kazandırabilecek sadelik, netlik ve belirginlik içinde değildir.” Temel erdemler konusundaki bu belirsizlik, her yıl sınıf içinde yaptığımız küçük anketlerimizde de defalarca ortaya çıkmıştır. Bunun çeşitli olası sebeplerini biraz sonra ele alacağız; fakat baştan söylenmesi gereken bir husus, bu durumun asla İslamın bir kusuru olmadığı, sadece sonraki ulemanın bireysel erdemler konusunda bu tür bir sadeleştirmeye ve sistematikleştirmeye (İslam filozoflarının biraz sonra ele alacağımız özel durumları hariç) şu veya bu sebepten bu güne kadar pek gerek görmediğidir.

Bizim bu yazıdaki hipotezimize göre, iman ve ibadet konusunda olduğu gibi, ahlak konusunda da, “ahlakın şartı kaç?” gibi bir soruyla yola çıkıp, yine iman ve ibadet konusunda olana benzer sade ve sistematik bir ortak cevap verebilir hale gelmemiz, hem teorik olarak İslam dininin sadeliğini daha belirgin bir biçimde gözler önüne serecek hem de Müslümanın pratik hayatında arzu edilen ahlaki arınma ve yetkinleşmenin daha kolay ve daha yaygın bir biçimde gerçekleşmesine büyük katkı sağlayacaktır.

1. İslam, Sadelik ve Ahlak

İslam dininin, özellikle öteki dinlerle karşılaştırıldığında ortaya çıkan temel özelliklerinden biri de, “sade”liğidir.²

Bu sadeliğin yahut yalınlığın, İslamın kolay ve çabuk yayılmasında da önemli bir rolü olduğu, İslamın yayılış tarihi ile ilgili kitaplarda açıkça belirtilen bir husustur.³

² Örneğin, Mehmet Sofuoğlu'nun ifadeleriyle, “hem zatına, hem de diğer dinlere nispetle İslam dini insanlık için en sade, en makul ve en kolay dindir.” Mehmet Sofuoğlu, “İslam, Sadelik ve Kolaylık Dinidir”, *İslam Medeniyeti*, Yıl 1, Sayı 3, Ekim 1967, s. 6. Ayrıca, aynı yazarın, aynı derginin 4., 6., ve 7. sayılarındaki aynı yazının devamı niteliğindeki yazılarına da bakınız.

³ Bkz. T. W. Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi (İslamın Yayılış Tarihi)*, çev. Hasan Gündüzler, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1982), ss. 411-16. Arnold'a göre, Müslümanların mühtedi kazanmakta başarı sebeplerinin “başlıcalarının birisi de İslam akaidinin sadeliğidir.” (s. 411).

Sadelik, bir Latin atasözünde belirtildiği⁴ ve çağdaş bilim felsefesi⁵ ve din felsefesinde de⁶ sıkça atıfta bulunulduğu üzere, doğruluğun en önemli göstergelerinden biridir.

Sadelik, yahut inançta, amelde, ahlaki davranışta kolay kavranabilir, kolay hatırdada tutulabilir ve kolay uygulanabilir olma durumu, bir eğitim yöntemi olarak da, üzerinde önemle durulan ve durulması gereken bir husustur.⁷

İslam, son derece sade bir şekilde, "iman", ibadet" ve "ahlak"tan oluşan bir din olarak nitelenir.⁸

⁴ Bir Latin atasözüne göre, sadelik doğruluğun işaretidir, *simplex sigillum veri*. Bkz. R. G. Swinburne, "Teizm ve Bilim", çev. Cafer Sadık Yaran, *Din ve Bilim: Çağdaş Batı ve İslam Düşüncesinden Seçme Felsefi Yazılar*, der. Ve çev. C. Sadık Yaran, (Samsun: Sidre Yayınları, 1997), s. 115.

⁵ Bkz. Karl R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery* (London and New York: Routledge, 1992), chp. VII, pp. 136-45. Aynı eserin Türkçesi için bkz. K. R. Popper, *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*, çev. İknur Aka, İbrahim Turan, (İstanbul: Y.K.Y., 1998), VII. Bölüm, ss. 163-73. Ayrıca bkz. Elliott Sober, "Simplicity", *A Companion to the Philosophy of Science*, ed. by W. H. Newton-Smith, (Oxford: Blackwell, 2001), chp. 64, pp. 433-41. Bilim ve din ilişkisi üzerine eserleriyle ünlü fizikçi ve ilahiyatçı John Polkinghorne'un biliminde basitlik ve karmaşıklık ile ilgili birkaç cümlesine yer vermekte yarar vardır. Onun belirttiği üzere, "basitliği ve doğallığı hakkındaki değer yargularını içeren kriterin sağlanabilirlik derecesi, teorinin kabul edilmesi açısından çok önemlidir. Entrika ve karmaşıklık ölümcül sakatlardır. Fizikçiler gerçek anlamda başarılı olan teorilerin 'güzel' matematiksel denklemler şeklinde ifade edilenler olduklarını öğrenmişlerdir. Temel fizikle uğraşmanın verdiği üç yüz senelik deneyim de bu sonucu desteklemektedir." John Polkinghorne, *Daha Geniş Bir İnsani Bakış Açısından Bilimin Ötesi*, çev. Ersan Devrim, (İstanbul: Evrim, 2001), s. 139.

⁶ Örneğin bkz. Richard Swinburne, *The Existence of God* (Oxford: Clarendon Press, 1991), ss. 52, 102. Richard Swinburne, *The Evolution of the Soul* (Oxford: Clarendon Press, 1986), ss. 13-16, 169.

⁷ Özellikle içinde yaşadığımız çağ gibi, endüstriyel ve materyal karmaşıklığın (complexity) had safhada olduğu bir dönemde, "bazı eğitimciler bu karışıklığın (confusion) çözülmesi gerektiğini hissetmişlerdir"; fakat "onların gayretlerine rağmen, karışıklık hâlâ varlığını sürdürmektedir." Basheer M. O. Hajaltom, *Islamic Moral Education: An Introduction* (Makkah: Umm al-Qura University, 1982), s. 54. Ayrıca bkz. Abdurrahman Dodurgalı, *Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi V. Y., 1999), ss. 100-04. Dodurgalı'nın, Kamer Suresi 17. ayetteki, "Andolsun ki biz Kur'an'ı öğüt alınsın diye kolaylaştırdık" ifadesini yorumuna göre, ayette kolaylık ile öğüt alma arasında canlı bağlantılar kurulmakta, üstü kapalı olarak da kolaylık yolu gösterilmediği takdirde öğüt almanın güçleşeceği haber verilmektedir. (s. 102). Bir başka eğitimci ise "eğitimin bir faaliyet olarak var olduğu fakat henüz bu faaliyetlerden ilkeler ve kurallar çıkarılarak sistemlere ulaşılmadığı" dönemleri "bilim öncesi dönem" olarak nitelemektedir. Bkz. Beyza Bilgin, *İslâm ve Çocuk* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), s. 122.

Bu üçlünün, ilk zikredilene imandır. “İmanın şartları” veya esasları, İslamın en sade kısmıdır. İman esasları her şeyden önce sayısal olarak sade, belirgin ve nettir. Ayrıca onlar, içerik olarak da, son derece sadedir. Örneğin, Allah’ın birliği ve yaratıcılığı, Peygamberlerin elçilik görevi dışında tamamen bir insan olarak görülmesi, Ahiretin her şeyden önce bir adalet yurdu olduğu vb. - özellikle başka dinlerin bu konulardaki öğretileriyle karşılaştırıldığında görüleceği üzere - son derece sade ve kolay anlaşılır şartlardır.

İmanın şartlarının, içeriksel sadelik yanında, sayısal belirginliği ve netliğine ait sadeliğinin faydalarını tartışmak bile yersizdir. Her şeyden önce, bu sayede, İslamın din olarak temel farkı ortaya çıkmış ve belki en önemlisi de İslamı öğrenmek, öğretmek, zihinde ve kalpte her zaman canlı tutmak kolaylaşmıştır. Bu sadeliğin, teolojik olduğu kadar, pedagojik, psikolojik, sosyolojik ve küresel boyutta pek çok yararı vardır. Kısacası, “İslamda imanın şartı kaç?” sorusunu, aralarındaki büyük tarihsel ve toplumsal farklara ve dinin yaşanmasında görülebilen uygulama farklılıklarına rağmen, büyük-küçük, kadın-erkek, Doğulu-Batılı, çok dindar-az dindar pek çok Müslüman biliyorsa ve bu bilindik soruya aşağı yukarı ortak bir cevap verebiliyor ve aşırı bir mutlaklaştırmaya gitmeksizin 6 diyebiliyorsa⁹; işte bu, İslama özgü büyük bir sadelik ve dolayısıyla Müslümanlar açısından büyük bir müştereklik ve sağlamlıktır.

Yukarıdaki üçlüde, ikinci zikredilen, ibadettir. İslamda ibadetler de, “İslamın şartı” başlığı altında, son derece sade ve net bir biçimde sıralanır ve 5

⁸ Gerekirse, bkz. A. Hamdi Akseki, *İslam Dini: İtikat, İbadet ve Ahlak* (Ankara: Gaye Matbaacılık, 1983), s. 20.

⁹ Bu kısa makalenin asıl konusu bu olmadığı için bu konudaki az çok farklı olabilen görüşlere burada değinmeyeceğiz. İmanın en kısa ifadesi “Allah’tan başka Tanrı yoktur. Muhammed Allah’ın elçisidir” anlamına gelen iki ana esaslı kelime-i tevhiddir. İmanın daha ayrıntılı tanımını Müslim’de (“İman”, 1) rivayet edilen bir hadiste belirtilmektedir. Buna göre, “İman, Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe ve bir de hayırla ve şerriyle birlikte kadere inanmandır.” Genel kanaate göre “bu tarif bütün akaid meselelerinde esas alınmış, akaid kitaplarının planının teşkil etmiştir. Bu hadis İslam’ın bütün hükümlerini altı prensip içinde hülasa etmiş ve dinimizin ‘amentü’sünü oluşturmuştur.” Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebi, *İslamda İnanç Esasları*, (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), ss. 34-35. Bazı alimler bu esasları derli toplu bir biçimde şu üç hükümde toplamaktadır: (1) Allah’a, (2) Nübüvvete – Melekler ve kitaplara imanını da içine alır -, (3) Ahirete iman. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fırlı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, (İstanbul: Şa-to, 2001), s. 12 vd.

temel madde olarak sayılır. İçerikleri biraz ayrıntılı olsa da, bunları öğrenmek ve öğretmek de çok zor değildir. Bu beş şart da her şeyden önce İslamı diğer dinlerden ayıran, onu özgün kılan özelliklerdendir. Tek tek ele alındığında namaz, oruç, hac ve zekattan bazıları başka bazı dinlerde de olabilir; ama bu tasnif ve bu vurgu, sadece İslam dinine özgüdür.

İslamın bir Müslümanda görmeyi arzu ettiği ve öğütlediği başka ibadetler de var olabilmekle birlikte, en önemlilerinin bu şekilde belirginleştirilmiş olması, Müslümanların farkını ortaya koymakta, Müslümanlar arasında birlik sağlamakta ve Müslümanın ibadet konusundaki eğitim, öğretim ve uygulamasını kolaylaştırmaktadır. Kısacası, bazı mezhep farklılıklarını paranteze alarak konuştuğumuzda, ibadetle ilgili "İslamın şartı kaç?" sorusunun ve cevabının pek çok Müslüman arasında ortak olması da yararları tartışılmayacak bir husustur.

Zaten bilinen bu hususları tek cümleyle özetlemek gerekirse, İslamda "imanın şartı kaç?" sorusu da, "altı" cevabı da, yine aynı şekilde, "İslamın şartı kaç?" sorusu da, "beş" cevabı da, Müslüman olsun ya da olmasın İslamı az çok bilen herkesin bildiği ve kendileriyle İslam dinini tanımladığı yüzyıllardır bilinen temel gerçeklerdir.

Yukarıdaki üçlüde zikredilen son husus, ahlaktır.¹⁰ İşte bu noktadan itibaren, geneli özetlemenin ötesine geçerek, tartışmaya açmak istediğimiz alana girilmektedir. Burada ahlak gibi çok geniş bir alanın elbette bütün sorunlarını tartışacak değiliz. Bize göre, insanlığın, toplumun ve ailenin temeli birey olduğu gibi, ahlakın temeli de bireysel ahlaktır. Ailevi, toplumsal ve küresel ahlak sistemleri daha sonra gelir; ve bu temel üzerine inşâ olur. Bireysel ahlak denilince de, teleolojik ahlak anlayışlarında olduğu gibi ahlaki eylemlerin sonuçları ve yararları, ya da deontolojik ahlak anlayışlarında olduğu gibi ahlaki eylemlerin sebepleri, niyetleri ve ödev olma özelliklerinden ziyade, ahlaki eylemin sebep ve sonuçtan oluşan her iki yönünü ve bu iki yön arasındaki araçları ve süreci de kapsayacak şekilde bütünsel etkinliğe sahip olan ahlaki

¹⁰ Genel olarak, iyi duygu, düşünce ve davranış hali olarak tasvir edilebilecek olan ahlak, daha İslami bir tarzda belirtilmek istendiğinde, Şems suresi 8. ayette belirtildiği üzere kendisine "iyilik ve kötülük kabiliyeti" verilen insanın, 10. ayette belirtildiği üzere "kendini fenalıklara gömen kimse" olmaması ve aksine 9. ayette belirtildiği üzere "kendini aratan" ve böylece "saadete" eren kimse olması hali ve bu hali konu edinen ilim olarak da tasvir edilebilir.

öznenin kendisinde bulundurması gereken “erdemler” aklımıza gelmektedir. Önemli olan, ahlaki eylemi yapan kişinin, bu eylemine kaynaklık eden erdemli bir karaktere sahip olup olmamasıdır. Antik veya modern “erdem etiği” ile ille de bir bağ kurma gereksinimi hissetmeksizin,¹¹ bizim “İslamda ahlakın şartı”ndan kastettiğimiz, büyük ölçüde “İslam erdem etiği” diyebileceğimiz şeydir; bundan kastettiğimiz de, kabaca, İslama göre Müslüman bir bireyin sahip olması gereken temel ve tâlî erdemlerin (ahlaki açıdan iyi olan duygu, düşünce ve davranış özelliklerinin ve kaçınılması gereken erdemsizliklerin) neler olduğunun sade ve sistematik bir biçimde tespiti, tanımlanması, temellendirilmesi, önem ve öncelik sırasına göre derecelendirilmesi ve böylelikle yaşamda kolayca ve kalıcı bir biçimde eyleme dönüştürülmesi gibi konuların soruşturulduğu ve cevap bulduğu alandır. Bu açıdan bakıldığında, “şart” kelimesinin deyim yerindeyse biraz soğuk ve belki fazla yükümlülükçü bir kelime olduğunu bilmekle ve bu yönde bir tereddüt taşımakla birlikte, iman ve İslam ile ilgili popüler soru-cevap geleneğine benzesin ve onların desteğiyle dikkat çeksin diye böyle ifade etmeyi yine de uygun bulduğumuz “İslamda ahlakın şartı kaç?” sorusu, “İslamda temel erdemler nelerdir?” şeklinde de anlaşılabilir ve cevabı aranabilecek bir sorudur.

2- “İslamda Ahlakın Şartı Kaç?” Sorusu Açısından Üç İslami Ahlak Anlayışına (Dini, Tasavvufi, Felsefi) Kısaca Bakış

İslam medeniyeti yahut tarihi içinde Müslümanlar arasında var olan ahlak anlayışlarını, (daha farklı ve ayrıntılı tasnifler varsa da,¹² bize göre, en azından

¹¹ Antik Yunan, Ortaçağ Hıristiyan ve Modern “Erdem Etiği/Ahlaki” (Virtue Ethics) hakkında bilgi için bkz. Jacques P. Thiroux, *Eyhics: Theory and Practice* (Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1995), ss. 77-92. Greg Pence, “Virtue Theory”, *A Companion to Ethics*, ed. by Peter Singer, (Oxford: Blackwell, 1993), ss. 249-58. Mike W. Martin, *Everyday Morality: An Introduction to Applied Ethics* (Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, 1995), ss. 43-62. Julia Annas, *The Morality of Happiness*, (New York, Oxford: Oxford University Press, 1993), 450-55. Erdem etiğinde vurgu, ahlaki eylemden ziyade, erdemli/iyi karakter üzerinedir; bunun için de, iyi/erdemli insanların gelişim koşulları, erdemler ve erdemsizliklerin neler olduğu, temel veya aslî erdemler ile onlara bağlı ikincil erdemlerin tespit ve tanımlanmaları, erdemler arasında çatışma durumunda izlenecek yol gibi hususlar, erdem etiğinde öncelikli konulardır.

¹² Örneğin, bkz. Macit Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), ss. 19-26.

şimdilik) kabaca üçe ayırmak mümkündür: Dini ahlak, tasavvufi ahlak, felsefi ahlak.

Dini ahlak, adından anlaşılacağı üzere, ahlak ile ilgili her türlü bilginin kaynağında öncelikle Kur'an olmak üzere Kur'an ve Sünnete yer veren ve model alınacak en ahlaklı insan örneği olarak da hiç kuşkusuz Hz. Peygamberi gören bir İslam ahlak anlayışıdır. Bu yönüyle o, doğal olarak İslam Ahlakı denince ilk akla gelen ahlak anlayışı olmak özelliğine sahiptir ve her zaman da öyle kalacaktır.

Ne var ki, bizim irdelemeye çalıştığımız husus itibarıyla bakıldığında, dini ahlak tarzında yazılmış ahlak kitaplarında, "İslamda ahlakın şartı kaçır?" ya da "İslamda ferdi ahlakla ilgili temel erdemler/faziletler nelerdir?" şeklinde bir soruya verilebilecek ortak, müşterek bir cevaba, sade bir tasnife rastlanmamaktadır. Ahlaki faziletler ve reziletlerin listesi yazardan yazara değişmekte ve hatırdaki tutulması imkansız pek çok fazilet herhangi bir önem sırasına da koyulmadan arka arkaya sıralanmaktadır. Örneğin, bazen 40'a, 50'ye kadar çıkabilen, ortalama 20-25 fazilet ve 20-25 de rezilet sayılabilmekte ve örneğin bir yazar adaletle 8. sırada yer verirken öbürü ferdi erdemler listesinde ona hiç yer vermemekte, yahut cimriliği 2. sırada rezilet sayan bir yazar, adam öldürmeyi 10. sıraya koymakta, ya da fiilleri sözlerine uymamayı 4. sırada ele alan bir başka yazar, fuhuşu 14. sırada ele almaktadır.¹³

¹³ Burada dini ahlak kitaplarındaki erdem listelerinden bazı örnekler vermek yararlı gözükmektedir. Muhammed Abdullah Draz'ın *Kur'an Aklakı* (çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İstanbul: İz, 2002, ss. 455-62) adlı kitabının Ferdî Ahlak bölümünün "Emirler" kısmında şunlar sayılmaktadır: Genel olarak öğretim; ahlaki öğretim; ahlaki gayret; ruhun safiyeti; doğruluk; iffet, edeb, bakışlarını haramdan sakınmak; heva ve heveslerine hakimiyet; gıda ve cinsi arzularından periyodik olarak sakınma; öfkeye hakimiyet; samimiyet; yumuşaklık ve tevazu; hükümlerde ihtiyat; kötü zandan çekinme; sebat ve sabır; iyi örneklerle uygunluk; itidal; güzel işler; iyilikte yarışma; güzel öğütleri dinlemesini ve seçmesini bilmek; ve temiz niyetlilik."

Abdurrahman Azzam'ın *Resûl-i Ekrem'in Örnek Ahlakı ve Kahramanlığı* (çev. Hayreddin Karaman, İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1985, adlı kitabında da şu özellikler sıralanmaktadır: Hak davasında sebat; şecaat ve cesaret; sözünde durma; az ile yetinme; tevazu ve haşgörü; ibadet; bağışlama; merhamet ve iyilikseverlik; fesahat ve belagat; siyaset ve idaredeki üstün başarı; ve vicdan hürriyeti için mücadele.

Gazali'nin *Kimyâ-yı Saâdet*'inin (çev. A. Faruk Meyan, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1979, ss. 462-631) "Münciyat" kısmında şu erdemler ele alınır: Tevbe; sabır ve şükür; havf ve reca;

Kısacası, dini ahlak az sonra değineceğimiz diğer iki ahlak anlayışına göre tamamıyla İslamidir; bu da onun en güçlü yönüdür; fakat ne yazık ki, dini ahlak, pek (hiç?) sistematik değil, pek sade değil ve bu yüzden de yeterince pedagojik de sosyolojik de değildir. Başka bir deyişle, eğitimi, öğretimi ve uygulamaya geçirilmesi de zordur; diğer dinler arasında farklı, Müslümanlar arasında ise ortak bir ayırdedici özellik arzetmesi de mümkün gözükmemektedir.

Tasavvufi ahlak, İslam medeniyetinin ikinci büyük ahlak anlayışıdır. Tasavvuf camiasının insana ve ahlaka büyük önem verdiği aşıkardır. Bu ahlak sisteminin etkisindeki Müslümanların ahlak ilkeleri ve eylemlerinin temelinde büyük ölçüde İslami unsurlar yer almaktadır; ancak, dini ahlaktan farklı olarak, tasavvufi ahlakta, tasavvufçuların çoğunda görülen genel dini kapasayıcılık veya çoğulculuğun bir uzantısı olarak, öteki dinlerin ahlaki ilke ve erdemlerinden yararlanma ve Hz İsa başta olmak üzere öteki peygamberlerin ahlaki özelliklerini daha belirgin bir biçimde model alabilme gibi özellikler de görülebilmektedir. Ayrıca, başlangıçtaki zühd ve tasavvuf dönemi erdemleri, her Müslümandan beklenemeyecek derecede ağır¹⁴ ve sosyo-ekonomik iktisat ahlakı ile ilgili bazı gerekçelerle eleştiriye açık erdemler iken,¹⁵ tarikatleşme

---

fakr ve zühd; niyet, sıdk ve ihlas; muhasebe ve murakabe; tefekkür; tevhid ve tevekkül; muhabbet, şevk ve rıza; ve ölümü hatırlamak.

Mâverdi'nin *Edeb'ü'd-Dünya ve'd-Din* (çev. Ali Akın, İstanbul: Temel Neşriyat, 1982) adlı eserinde de, şu tür faziletlere yer verilmiştir: Kibir ve gururdan sakınmak; güzel ahlak; haya; yumuşak huyluluk; doğruluk; söz ve sükut; sabır; istişare; sır saklamak; mürüvvet; iffet; nezahet; ve sıyanet.

Hayrani Altıntaş'ın *İslam Ahlakı* (Ankara: Akçağ, 1999, ss. 195-269) adlı kitabında 51 erdem ("emir") sıralanmaktadır. Burada sayamayacağımız bu emirler arasında da, diğer kitaplarda olduğu gibi, herhangi bir sınıflandırma ya da önem sırasına koyma gibi bir özellik gözükmemektedir. Örneğin, "ahlakın değiştiğini bilmek", dördüncü sırada ele alınırken, "nefs temizliğine sahip olmak" kırkıncı sırada ele alınmaktadır. Benze şekilde, Süleyman Ateş de, *Yeni İslam İlmihali* (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1979) adlı kitabındaki "İslam Ahlakının Temel İlkeleri" başlığı altında 41 erdem sıralamakta, fakat herhangi bir sınıflandırma ve önem sırasına koyma yoluna gitmemektedir. Örneğin, onbirinci sırada "kerem" üzerinde durulurken, "Allah yolunda infak" kırkbirinci sırada ele alınmaktadır.

¹⁴ Zühd ve tasavvuf dönemi erdemlerinin başlıcaları şunlardır: Halvet-uzlet; riyazet-mücadele; sabır; tevekkül; haşyetullah; vera; hüzn; ve aşk-muhabbet. Bkz. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1985), ss. 106-13.

¹⁵ Bu yöndeki eleştiriler için bkz. Sabri F. Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı* (İstanbul: Der Yayınları, 1981), s. 71 vd.

döneminden sonra, bunlara ilaveten, tasavvufi ahlakta ilkeler, tarikatın belli ilkelerine, model insan da, tarikatın kurucusu veya yaşayan şeyhine yönelik bir cemaatleşme niteliği göstermektedir.

Bu durumda "İslamda ahlakın şartı kaç?" sorusu ve cevabı açısından bakıldığında, tasavvufi ahlakta, bu soruya kısmen yakın bir soru ve cevap varsa da, bu soru ve cevabın aynısı bulunmamaktadır. Bir tarikat mensubu için, "İslamda ahlakın şartı kaç?" sorusu ve cevabı yoksa da, ona belki yakın görülebilecek şekilde, sözgelimi, Melametiliğin yahut Nakşibendiliğin vs. şartının ya da temel ilkelerinin kaç olduğu gibi bir soru hiç garip bir soru değildir ve çoğu tarikat için bu tür soruların net cevapları da vardır; ve verilen cevaptaki ilkelerin çoğu da genel anlamda ahlak ile ilgilidir. Buna rağmen, söylemeye gerek yoktur ki, bu sorular ve cevaplar, "İslamda ahlakın şartı kaç?" sorusu ile aynı değildir ve bu sorunun cevabının yerini tutacak özellikte de değildirler. Zira tarikatların ilkeleri tüm Müslümanlar düşünülerek tasarlanmış ahlak ilkeleri değil, kendilerini öteki dinlerden ziyade öteki tarikatlardan ayırmaya yarayan cemaatsel ilkeler olma özelliği gösteren,¹⁶ pratik ahlaktan ziyade maneviyat yönü ağır basan, büyük-küçük, kadın-erkek, zengin-fakir, tarikat eğitimine istekli olan veya olmayan tüm Müslümanlara birden önerilebilecek genel ilkeler olmaktan uzak gözükken ve sayıca da hatırda tutulması kolay olmayan bir takım ilkelerdir. Örneğin Melametiliğin kırkbeş (45) temel ilkesinden¹⁷ hangi biri hatırda tutulabilecektir? Onların birinci derecede önemli gördükleri erdem olan "riya ile mücadele", her Müslümanın birinci sıraya koyması istenebilecek bir erdem midir? Veya Nakşibendilerin onbir (11) temel ilkesinden¹⁸ biri olan "yürürken ayağa bakmak" şartı, tüm

¹⁶ Aynı veya çok benzer görmemekle birlikte, burada Erasmus'un Hirisyan keşişlerle ilgili tasvirleri gelmektedir. Erasmus'a göre, "onların en büyük istekleri Mesihe benzemek değil, aralarında birbirlerine benzememektir." Bu yüzden de, "ayakkabını bağlayan düğümün adedi, kemerin rengi ve genişliği, cübbenin alacalı rengi, kumaşı, kukulâtanın tam şekli ve genişliği, baş traşının tam kutru, uykuya hasredilecek saat adedi, her şey tayin edilmiş, ölçülmüş, tesbit edilmiştir." Erasmus, *Deliliğe Methiye*, çev. Nusret Hızır, (İstanbul: M.E.B., 1989), s. 111.

¹⁷ Bkz. Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetilik* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), ss. 177-220.

¹⁸ Nakşibendiliğin 11 temel ilkesi şunlardır: Vukuf-ı zamanî, vukuf-ı adedî, vukuf-ı kalbî (kalbi ayak tutmak), nefes alıp verirken gaflette olmamak, ayağa nazar, halktan Hakk'a sefer, toplulukta halvet, zikir, dönüş, muhafaza, ve yâdetmek. Bkz. Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatler* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1984), ss. 222-27.

Müslümanlar için ahlak ilkesi olabilecek bir erdem midir? Dolayısıyla, bu gibi durumlar gösteriyor ki, tasavvufî ahlakta da, “İslamda ahlakın şartı kaç?” sorusu da, bu veya benzer bir soruya verilebilecek uygun bir cevap da yoktur.

Felsefi ahlak, İslam medeniyetinin üçüncü büyük ahlak anlayışıdır. İslam filozoflarının ahlakla ilgili eserlerinde ortaya konulan bu ahlakta, ahlaki ilkeler, erdemler ve örnekler, İslamın dini referansları ve şahsiyetlerinden alınabildiği kadar ve Antik Yunan ve Roma felsefesinden de alınmaktadır. Bu felsefenin etkisi sadece filozoflar arasında kalmamıştır. Gazali dahil olmak üzere birçok Müslüman ahlakçı, bu ahlak sisteminin açık etkilerini taşımaktadır.¹⁹

İslam dünyasındaki felsefi ahlak, “İslamda ahlakın şartı kaç?” sorusuna belki sahip değilse de, öteki iki ahlak sistemi ile karşılaştırıldığında, böyle bir soruya verilebilecek en net ve en sade cevaba sahiptir. Zira bu ahlak sistemine bağlı olanlar ve onların eserlerinde, temel ahlaki erdemlerin ne oldukları ortak bir kabulü yansıtmaktadır, bunların sayısı bellidir ve bu sayı hatırd tutulabilecek bir sadelik arz etmektedir.

Bilindiği üzere, hemen hemen bütün İslam filozoflarına göre, ahlakın temeli, dört (4) temel erdemdir. Yine onların hepsine göre, bunlar, hikmet, şecaat/cesaret, iffet ve adalettir.²⁰ Bu durumda, “imanın şartı kaç?”, “İslamın şartı kaç?” gibi gelenek sürdürüldüğünde ve “ahlakın şartı kaç?” diye sorulduğunda en kesin, en sade, en kolay cevap verebilecek olanlar, felsefi ahlak sistemine bağlı olanlardır: Cevap, yukarıda belirtilen dört erdemdir. Filozoflar, daha sonra, bu dört erdem her birinin kapsamına giren ikinci derecedeki erdemleri sıralamaktadırlar.²¹

¹⁹ İslamda felsefi ahlak konusunda geniş bilgi için bkz. Macit Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), III. Bölüm. Bu felsefenin Gazali üzerindeki etkilerini görmek için bkz. İmam Gazali, *İhyâü 'Ulûmi'd-Din*, çev. Ahmed Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınevi, t.y.), cilt 3, ss. 126-28.

²⁰ İbn Miskeveyh'in ifadeleriyle, “filozoflar faziletlerin dört olduğunda birleşmişlerdir. Bunlar da, hikmet, iffet, şecaat ve adalettir.” Bkz. İbn İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, çev. A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983), s. 23-24. Başka pek çok ahlak filozofu gibi Gazali'nin ifadeleri de aynıdır: “Demek ki ahlakın anası ve esası şu dört şeydir: Hikmet, şecaat, iffet ve adalettir.” (*İhya*, cilt 3, s. 127.)

²¹ Örneğin, İbn Miskeveyh'in tasnifine göre, “hikmet kapsamına giren faziletler”, zeka, hatırlama, akletme, çabuk anlama, anlama gücü, zihin açıklığı ve kolay öğrenmedir. “İffetin kapsamına giren faziletler”, utanma, sükunet, sabır, cömertlik, hür olmak, kanaat, yumuşak

Bu sade, dörtlü sayısal cevap, diğerleri dikkate alındığında, deyim yerindeyse şık bir sıralama da oluşturmaktadır: İslamda, imanın şartı altıdır; İslamın/ibadetin şartı beştir; ahlakın şartı da dördtür. O zaman böyle bir tasnif, Müslümanlar arasında neden daha yaygın hale gelmemiştir? Yahut ta bu, bugün yaygın olmasını isteyebileceğimiz kusursuz bir tasnif midir?

Bu soruya 'evet' demek, ilk anda gözükteği kadar kolay değildir. Zira, sadeliğine ve sayısal uygunluğuna (dört, hem iman-ibadet-ahlak sıralamasına uygun, hem de hatırdaki tutulması kolay pedagojik bir rakam olmasına) rağmen, bu dörtlü, bütün Müslümanlara, "İslam ahlakı"nın olmazsa olmaz erdemleri olarak sunulabilecek İslami bir erdemler tablosu değildir; zira onlar Yunan filozoflarından, özellikle Platon'dan alınmış²² fazla sorgulanmadan²³ korunmuş ve savunulmuş bir dörtlüdür.

Üstelik bu dörtlü, çok çeşitli erdemler araştırılıp onlar arasından seçilmiş olan en kapsamlı dört ana erdem olmaktan ziyade, öncelikle Platon(Eflatun)'un psikolojisi, yahut nefsin üç gücü teorisine dayanmaktadır. Bu psikoloji de, onun insan doğası ile ilgili yaptığı araştırmalarına dayanmaktan ziyade devlet ve toplum felsefesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, Platon'un bu dörtlü erdem tablosu, onun nefsin üç gücü psikolojinin de temelinde yatan sosyolojik,

---

huyululuk, düzenlilik, iyi hal, barışseverlik, ağırbaşlılık, ve kötülüklerden sakınmadır. "Yiğitliğin kapsamına giren faziletler", nefis büyüklüğü, gözüpeklik, büyük himmet sahibi olmak, sebat, sabır, yumuşaklık, sükunet, yüreklilik ve sıkıntıya katlanmadır. "Adaletin kapsamına giren faziletler", dostluk, ülfet, yakınlarla ilişkiyi sürdürmek, ödüllendirme, iyi muamele, bir şeyi güzelce yerine getirmek, sevgi, dindarlık, kin gütmemek, kötülüğe iyilikle karşılık vermek, lütfkar olmak, insanlıktan ayrılmamak, düşmanlıkları terketmek, kötü söz nakletmemek, doğruların davranışlarından söz etmek, zararlı sözleri terketmek, açgözlülük etmemek, Allah'a yönelmek, yemin etmemek, ve benzeri erdemlerdir. İbn Miskeveyh, *Ahlaki Olgunlaştırma*, ss. 25-30.

²² Dört temel erdemın Platondaki kaynağı için bkz. Platon (Eflatun), Devlet, çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992), ss. 117-35. Platon'a göre, devlet için de, insan için de "dört değer" vardır; bunlar, bilgelik (hikmet), yiğitlik (şecaat/cesaret), ölçülülük, ve doğruluk/adalettir (s. 117 vd.). Platon'un "kendine hâkim" olma diye nitelediği ölçülülük (s. 120) İslam ahlak literatüründe daha ziyade iffet olarak geçmektedir.

²³ Mahmut Kaya'nın belirttiği üzere, İslam toplumunda "filozofların pratik felsefe (ameli hikmet), yani ahlak ve siyaset alanlarında ortaya koyduğu görüşler genellikle bütün çevreler tarafından kabul görmüştür. Mesela Eflatun'un ahlak felsefesinde faziletin temeli sayılan hikmet, şecaat, iffet ve adalet kavramlarının Gazzali başta olmak üzere Sünni çizgiyi takip eden bütün ahlakçıların eserlerinde yer aldığı görülmektedir." Mahmut Kaya, "Felsefe", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Diyanet Vakfı Neşriyat, 1995), s. 316.

daha doğrusu ütöpik toplum ve devlet tasarımının uzantılarının neticesi olarak ortaya çıkmış bir dörtlüdür. Başka bir deyişle, İslam ahlak filozoflarının olduğu gibi benimsediği Platon'un "dört temel erdem"inin temeli, onun, üçlü nefis teorisi, onun temeli de, üçlü ütöpik toplum/devlet teorisidir. Bu durumda, yapı olarak evrensel, köken olarak doğal, ve dolayısıyla çok sağlam temelli gözükten dört temel erdem temeli, İslami olmadığı gibi, doğal ve evrensel de değildir. Sonradan Eflatun'un kendisinin bile vazgeçtiği üç toplumsal sınıflı ütöpik ve küçük bir site devleti modeline dayanmaktadır.

Bilindiği gibi, Platon'a göre, bu ütöpik site devletindeki en üst sınıf olan yönetici sınıf "bilgelik" erdemine sahip olacak, ikinci sınıfı oluşturan koruyucular (askerler ve bekçiler) "cesaret" erdemine sahip olacak, bu devletteki üçüncü ve en alt tabakadaki vatandaşlar sınıfını oluşturan işçi, köylü, zanaatkar sınıf "ölçülü" olacak, son olarak, bu sınıflardan her birine mensup kişinin yalnız kendi üzerine düşen işleri yapması ve buna razı olması ile de bütün toplum "adalet" erdemine kavuşmuş olacaktır. Buradan hareketle Platon, "toplumdaki yönetenler, savaşanlar ve para kazananlar gibi içimizde de üç bölüm" vardır²⁴ sonucuna ulaşarak, birey için de aynı erdemlerin geçerli olduğu sonucuna ulaşır.

Görüldüğü gibi, bu erdemler tablosu, oldukça sade ve sistemli bir tablo olmakla birlikte, binlerce yıl sonra yaşayan bambaşka uygarlıklar ve dinler içinde de geçerli sayılacak kadar aşkın bir tablo, tarihsel-toplumsal-kültürel etkilerden bağımsız bir liste değildir. Son derece dahice kurgulanmış da olsa, bunlar, milattan önce 5. yüzyılın Yunan site devletlerinin ve onlara ahlaki ve siyasi bir yön vermek isteyen büyük bir dâhî filozofun daha sonra kendisinin de büyük ölçüde vazgeçtiği önceki düşüncelerinin ve tasarımlarının bir ürünüdür. Dolayısıyla, ne kadar güzel olurlarsa olsunlar ve Gazali gibi biri de dahil bütün Müslüman filozoflar ve ahlakçılar yüzyıllardır ne kadar büyük bir ortak kabul ile bunları tekrarlamış olurlarsa olsunlar,²⁵ bu erdemler en temel ve evrensel

²⁴ Platon, *Devlet*, s. 130.

²⁵ Klasik dört temel erdem nazariyesi, sadece geçmişte değil, çağdaş İslam Ahlakı ve Ahlak Felsefesi kitaplarında da genellikle yerini korumaktadır. Örnek olarak bkz. Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı: Ahlak Dersleri*, sadeleştiren Ali Arslan Aydın, (Ankara: Nur Yayınları, t.y.), ss. 195-96. Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi* (Konya: Hü-Er Yayınları, 2003), ss. 64-66.

erdemler değildir. Ayrıca İslama özgü ayırdedici erdemler olarak sunulabilecek özellikte de değildirler.

O halde, üç İslami ahlak anlayışından, dini ahlak, İslamidir, fakat sade ve sistematik olarak belirlenmiş değildir; tasavvufî ahlak, kısmen sistematik olmakla birlikte, sade ve tüm Müslümanları kapsayacak özellikte değildir; felsefî ahlak ise, sade ve sistematiktir; fakat, temel çatışı İslamdan değil, Antik felsefeden gelmektedir.

Bu durum göstermektedir ki, İslam uygarlığının ahlak tarihinde, henüz, "İslamda ahlakın şartı kaç?" gibi bir soru da sorulmamıştır; bu veya benzeri bir soruya verilebilecek hem (iman ve İslam konularında olduğu gibi) sade (sistematik, pedagojik, kolayca bellenebilir) hem (sufî veya felsefeci olsun veya olmasın bütün Müslümanların ortak olarak benimseyebileceği derecede) kapsayıcı, hem de (sadece ayrıntının izahında değil temelleri veya omurgası itibarıyla İslamın ana kaynaklarından çıkmış olmak anlamında) İslami olan bir cevap da verilmemiştir. Zira, dini ahlak sade değil, tasavvufî ahlak kapsayıcı değil, felsefî ahlakın omurgası İslami değildir. O halde, "sade" ve "kapsayıcı" olan bir "İslam" ahlakının belirlenmesi ve daha sonra da örgün veya yaygın her tür eğitim-öğretim ortamında belletilmesi pek çok yarar sağlayabilecek gibi gözükmektedir.

3. İslam Erdem Etiğinin (Yeniden) Yapılandırılmasının Yararları

Günümüzde bütün dünyada olduğu gibi, İslam dünyasında da, görmezden gelinemeyecek pek çok ahlaki sorun vardır; başka bir deyişle, İslam dünyası, dünyanın genelinin yüzleşmek ve başatmek zorunda olduğu ahlaki sorunlardan ârî değildir. "İster politik veya ekonomik, ister bilimsel veya teknolojik terimlerle ifade edilsin, aynı dünyayı paylaşan insanlar olarak birbirimize olan davranışlarımızla ilgili olması bakımından, zamanımızın en önemli sorunları aslında ahlakidir."²⁶ Küresel ahlaki sorunların²⁷ temelinde kültürel ahlaki

²⁶ Leslie Lipson, *Uygarlığın Ahlaki Bunalımları: Manevi Bir Erime mi, Yoksa İlerleme mi?*, çev. Jale Çam Yeşiltaş, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000), 36.

²⁷ Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından Gallup International'a yaptırılan küresel anketle, insanların liderlerden beledikleri küresel düzeydeki ortak 13 istek saptanmıştır. Küresel düzeyde 60 bin kişiye sorularak gerçekleştirilen anketteki neredeyse tamamı ahlaki ilişkili sorunların çözümüne yönelik 13 istek sırasıyla şunlardır:

"1- Yoksulluk ve açlığın dünya üzerinden yok edilmesi

sorunlar, onların temelinde de kişisel, bireysel ahlaki sorunlar vardır. İnsanlık ve toplum son tahlilde bireylerden oluşmaktadır. Bu yüzden de, bireysel ahlaki erdemler konusu, ahlak felsefesi ve eğitiminin temelindeki hak ettiği yeri almalıdır.

Bireyin ahlaki eylemleri kolayca gerçekleştirilebilmesi için, vicdanının yahut pratik aklının, tikel seçeneklerle karşılaştığında kolayca doğru tercihte bulunabilmesini sağlayacak sade ve sağlam temel ahlaki ilkeler yahut erdemler listesine sahip olmasında büyük yarar vardır. Çocukluğundan itibaren vicdan hafızasına kazanmış sade ve net ahlaki kriterleri olmayan kişilerin, inanılmaz hızla değişen yeni koşulların ortaya çıkardığı beklenmedik olaylar karşısında süratle doğru kararlar verebilmesi hiç de kolay olmayabilecektir. Ahlaki konularla ilgili zihinsel bulanıklık, sağlam iman, amel, irade ve vicdan sahibi insanların bile doğru karar vermede güçlük çekmelerine, zaman zaman hataya düşebilmelerine yol açabilecektir. İmanda, amelde ve hayatın akla gelebilecek her alanında zihin ve duygu berraklığının yararı neler ise, ahlak alanındaki berraklığın yararı da en az onlar kadar aşikar olacaktır. Her şeyden önce Müslüman çocuğun ahlak eğitimi, hem eğiticisi ve hem de kendisi için kolaylaşacak, yetişkinlik koşullarında yol göstericiliği keskinleşecek ve ömür boyu vicdani hafızadan silinmeyecek biçimde kalıcılacaktır.

İkinci olarak, Müslümanların farklı mezhepleri, tarikatlari, cemaatları, dindarlık anlayış ve yaşayış biçimleri arasında, birlik ve beraberliği yahut yakınlığı en fazla sağlayabilecek alanlar arasında iman esasları ile birlikte, bu zamana kadar ortak duyarlığa müsait kılınma konusunda ihmale uğramış gibi

-
- 2- Terörizm ile savaş
  - 3- Savaş ve çatışmaların bütün dünyada azaltılması
  - 4- Tüm ülkelerde ekonomik büyümenin teşvik edilmesi
  - 5- Çevrenin korunması
  - 6- Zengin ile yoksul arasındaki uçurumun daraltılması
  - 7- Dürüstlük ve güvenin yeniden tesis edilmesi
  - 8- Uyuşturucu sorununun üstesinden gelinmesi
  - 9- AIDS hastalığına bir an önce çözüm bulunması
  - 10- İnsan haklarının geliştirilmesi
  - 12- Sosyal sorunların bir bütün halinde gündeme getirilmesi
  - 13- Kadınlar için tam bir eşitliğin sağlanması.” (Zaman Gazetesi, 15 Ocak, 2005.

gözükken ortak ahlaki ilkeler ve erdemler gelmektedir. Oysa temel ahlaki erdemlerin güvenilir otoriteler tarafından tespit edilip, geniş Müslüman kitleler tarafından benimsenmesi, farklı Müslüman gruplar ve kişiler arasındaki ortak noktaların artmasına ve dolayısıyla onlar arasındaki diyalog ve işbirliğinin gelişmesine büyük katkı sağlayacaktır.

Üçüncü olarak, iman ve amel ile ahlak arasında organik bir bağ olduğu ve ilk ikisinin üçüncüyü zorunlu olarak doğurduğu varsayımı kabul edilmiş bile olsa, modern-postmodern dünyanın değişen koşullarının ister istemez etkisi altında kalan Müslümanların belki iman alanında değilse de amel konusunda, öyle arzu edilmese de, gittikçe daha az duyarlı kaldığı inkar edilemeyecek bir sosyolojik realite gibidir. Bu durum, tarih boyunca ahlaki dolaylı olarak beslemiş olan temel kaynaklardan biri olan amel yönünün çoğu Müslümanın pratik hayatında önceden olduğu kadar etkili olamayabileceğini ortaya koymaktadır. Bu durum karşısında, daha önce imana ve amele bağımlı kılınan ahlak alanının, en azından, ameli emir ve yasaklara uyma oranının azaldığı Müslüman bireylerin duygu, düşünce ve davranışlarında varlığını koruyup ayakta kalabilecek ve onların ahlaki arınma ve gelişme ihtiyaçlarını büyük ölçüde karşılayabilecek, nispeten özerk veya kendi içinde belirgin ve vurgulu denilebilecek bir yapıya kavuşturulmasında, farklı derecede dindarlık düzeylerine sahip tüm Müslümanların kimlik, arınma ve olgunlaşma ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük yarar sağlayacaktır.

Dördüncü olarak, geçmiş yüzyıllara oranla insanlar son zamanlarda dinler konusunda daha fazla bilgiye daha rahatça ulaşabilmekte, dinler arasında daha rahat bir karşılaştırma yapabilmekte ve din seçimi konusunda kendisini eskiye oranla çok daha özgür hissetmektedir. Herhangi bir dine mensup bir aile içinde doğmuş bir çocuğun, büyük ölçüde o din içinde kalmasını gerekli kılan, yoğun aile içi eğitim imkanı ve din değiştirme karşısında ortaya çıkabilecek aile içi tepki veya baskı olsun, toplumsallaşma sürecindeki eğitim ve tepki olsun, 'mürtedin hükmü' veya engizisyon mahkemeleri gibi hukuki yaptırımlar olsun, artık kentlerde yaşayan ve her ikisi de çalışan anne babadan oluşan çekirdek ailenin ve değişen toplumun ve dünyanın yeni koşullarında işler halde değildir. Bundan sonra kişilerin din seçiminde daha bilinçli, bilgili ve özgür olacakları aşikardır. İleride insanlar, gittikçe artan oranda, içinde doğdukları dinden ziyade, kendilerinin seçip beğendikleri dinlere bağlı kalacaklardır. Bu seçimde

de, tamamen kişisel ve öznel faktörlerden, oldukça entelektüel ve nesnel faktörlere kadar çok çeşitli değişkenler rol oynayabileceklerdir.

Bu tür fenomenolojik karşılaştırmalarda önem verilen hususlar arasında, iman esasları yanında ve yap-yapma şeklindeki ameli emirler ve yasaklar listesinden ziyade, kişiyi kurtulmakta güçlük çektiği ahlaken düşük tutku ve bağımlılıklarından arındırmaya ve sahip olmayı arzu ettiği ahlaki ve manevi gelişim düzeyine çıkarmaya yarayacak olan ahlaki yön gittikçe artan oranda daha önemli görülmeye başlanacaktır. Bu açıdan bakıldığında da, İslamın ahlaki yönünün, iman ve amelden bağımsız olarak bakıldığında da net bir biçimde görülebilir ve öteki dinlerle karşılaştırılabilir durumda olmasında İslam dininin yüceliklerinin tüm açıklığı ve sadeliği içinde görülebilmesi açısından büyük yarar vardır.

Beşinci olarak, son onyıllarda küresel ahlak veya dünya ahlakı denilen bir kavram çerçevesinde bütün dinlerin ahlak ilkelerinin özünden çıkarılan ve bütün dünya dinlerinin katkısı beklenen yeni bir ahlaki araştırma alanı ve uygulama türü ortaya çıkmış ve hızla gelişmektedir.²⁸ Bu tür ahlaka katkı alanında da, İslam ahlakının spesifik yönünün ve olmazsa olmaz vurgularının, en temel saydığı erdemler ve erdemsizlikler listesinin belirginleşmiş olmasında yarar çoktur. Aksi taktirde, Müslüman ahlakçılar kendi önerilerini netleştiremediklerinde, dünya dinleri adına ortaya konulan küresel ahlak içinde İslam dininden fazla bir iz de bulunmayabilecektir. Oysa İslam dini bu konuda paha biçilemeyecek değerde malzeme ile doludur; fakat bunların tasnifi ve önem sırasına konulması Müslüman alimlerin bundan sonra yapacakları gayreti beklemektedir.²⁹

²⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hans Küng, *A Global Ethic for Global Politics and Economics* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1998), özellikle IV. Bölüm, ss. 91-113. Hans Küng, *Global Responsibility: In Search of a New World Ethic* (New York: Continuum, 1991), özellikle V. Bölüm, ss. 55-64.

²⁹ Ayrıca burada belki şunu da belirtmekte yarar olabilir ki, Küresel Ahlak oluşturma gayreti için olanlar da, temel ahlaki ilkeler ve erdemler konusunda sadeliğe ve sistematikliğe apayrı bir özen gösteriyor gibi gözükmektedirler. Nitekim onlara göre, küresel ahlakın "dört reddedilemez talimat"ı vardır. Bunlar, şunlardır:

1. Zorbalıktan uzak, bütün hayatlara saygılı bir kültürü taahhüt etmek
2. Bir dayanışma kültürünü ve adil bir ekonomik düzeni taahhüt etmek
3. Hoşgörüyü dayalı bir kültürü ve dürüstlük içinde bir hayatı taahhüt etmek

4. “İslamda Ahlakın Şartı Kaç?” Sorusuna Cevap Önerisi

“İslamda ahlakın şartı kaç?” sorusuna farklı cevaplar verilebilir. Fakat bu cevaplar, en azından yukarıda değindiğimiz mevcut üç İslami ahlak sisteminin hiç birisinde bir araya getirilmemiş olan üç temel şartın üçünü birden kendi içinde barındırmalıdır. Yani o, her şeyden önce tam anlamıyla “İslami” olmalı, sonra tüm Müslümanlara önerilebilecek derecede “kapsayıcı” olmalı, sonra da eğitimsel kolaylık sağlayacak derecede “sade” olmalıdır.

Bu üç şart açısından bakıldığında da, birbirinden farklı önerilerde bulunulabilir. Örneğin, İslamda ahlakın şartının, sözcülemi, yedi, altı, beş, dört, üç, iki veya bir olduğu söylenebilir. Bunların neler olabileceğini, örnekleri ve gerekçeleriyle birlikte ilerideki çalışmalarımızda göstermeye çalışacağız. Bu yazıda ise, bunlar arasından sadece birini ve şu ana kadar yaptığımız araştırmalar ve düşünceler içinde ortaya çıkanların en uygunu olduğunu düşündüğümüz örneği kısaca belirtmekle yetineceğiz.

Bize öyle geliyor ki, “İslamda ahlakın şartı” ile ilgili sorunun cevabının bulunacağı en temel ayetlerin başında Nahl suresi 90. ayet gelmektedir:

“Allah şüphesiz adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla bakmayı emreder; hayasızlığı, fenalığı ve haddi aşmayı yasak eder. Tutasınız diye size öğüt verir.”³⁰

Bu ayette, çok açık ve sade, sistematik olarak, üç erdem/fazilet, üç de erdemsizlik/rezilet sayılmaktadır. Bu hali dikkate alınarak, İslamda ahlakın şartının altı (6) olduğu, bunlardan üçünün erdemle, üçünün de erdemsizlikle ilgili olduğu söylenebilir. Buradaki kavramlar mümkün mertebe tek kelimeye indirildiğinde, son derece “sade”, “kapsayıcı” ve de söylemeye gerek olmayacak derecede “İslami” bir erdemler-erdemsizlikler listesi sağlanmış olmaktadır.

4. Hakların eşitliği kültürünü ve erkekle kadının ortaklığını taahhüt etmek.

Geniş bilgi için bkz. Hans Küng, Karl-Josef Kuschel, *Evensel Bir Ahlağa Doğru*, çev. Recai Doğan ve diğerleri, (Ankara: Gün Yayıncılık, 1995), ss. 20-28.

³⁰ *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985). Bu ayetin tefsiri için bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Y.y., T.y., Eser Neşriyat ve Dağıtım), cilt 5, ss. 3116-20. Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1990), cilt 5, ss. 134-35. Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2004), cilt 11., ss. 65-70.

Bununla birlikte, aynı ayetten hareketle, daha da sade ve erdemsizlikler değil sadece erdemlerin dile getirildiği dörtlü bir liste oluşturmak mümkündür. Bu ayette sıralanan üç faziletten ikincisi olan iyilik etmek de, üç reziletten ikincisi olan fenalık/kötülük etmemek de ahlakın en temel ve en genel iki (2) kavramıdır. Bunlar daha somut olan davranışsal erdem ve erdemsizliklerin soyut, genel ve evrensel temelleridir. Bu iki evrensel kavramın her iki yanında zikredilen iki erdem ve iki erdemsizlik ise daha somut ve özel erdem ve erdemsizlik niteliklerini dile getirmektedir. Bunlar, “adalet” ve “yakınlara bakma” erdemi ile, “hayasızlık” ve “haddi aşma” erdemsizlikleridir. Son iki erdemsizliği, erdemsizlik olarak değil de karşıt hallerini oluşturan erdemlerle söylemek yolunu seçersek, dört (4) erdem ortaya çıkacaktır. Hayasızlık erdeminin karşıt hali, hayâ’dır; haddi aşma erdemsizliğinin karşıt halini oluşturan pozitif kavram da haddini bilme’dir. Bu durumda ortaya dört erdem çıkmaktadır: “adalet”, “yakınlara bakma”, “haya”, ve “haddini bime”.

Çeviri farklılıklarını ve daha serbest bir yorum imkanını dikkate alarak, bu kavramları daha da sade, yani tek kelimelik olan, ahlak literatüründe iyi bilinen ve hangi ulusal dili kullanırsa kullansın genel olarak bütün Müslümanların anlayabilecekleri, kolay hatırdı kalır (kafiyeli) dört kelime ile ifade etmemizde mahzur yoksa ve hatta yarar varsa, bunları son derece sade bir dille şöyle ifade etmek mümkündür: İslamda ahlakın şartı dördtür. Bunlar,

- (1) adalet,
- (2) feragat (“yakınlara bakma”nın, yardımlaşma ve fedakarlığın sade ifadesi),
- (3) iffet (“hayasızlık”ın karşıtı olan hayanın benzer bir kavramla ifadesi), ve
- (4) merhamet’tir (“haddi aşma”manın biraz daha genelleştirilmiş ve sade ifadesi).

İşte bunlar, İslami erdemler bunlardan ibarettir anlamı taşımamakla birlikte, İslam ahlakının “temel”, “asli” yahut “büyük” erdemleridir.³¹ Doğal olarak her bir “temel” erdemin türevi olan veya kapsamı altında bulunan bir çok

³¹ Bu durum, imanın ve İslamın şartları konusunda da böyledir. Vurgulanan ana şartların dışında da inanılan ve amel edilen şeyler vardır (cinlerin varlığını inkar etmemek, veya kurban ibadeti gibi); ama bunlar asli olanlar derecesinde vurgu gerektirmezler ve (meleklerle iman ve Hacc ibadeti gibi) onların bazılarının kapsamında da zaten şu veya bu derecede ortaya çıkarlar.

erdem daha vardır ve bunlar da büyük bir özenle belirlenmelidir; belirlenmeye de gayret edilecektir. Bununla birlikte, bu temel erdemlerin belirlenmesi ve belenmesi gerçekleştirilirse, öteki erdemleri kişilerin kendileri de bu temel erdemlerden çıkarabilirler. Bunlar, İslamın özel olarak vurguladığı olmazsa olmaz olan ve kendileri başka birçok erdemi de kapsamı altında barındıran ana erdemlerdir. Bunlar, son derece "sade" ve dolayısıyla ahlak eğitimi açısından etkili erdemler oldukları gibi, Müslümanlar açısından, her ulustan, mezhepten ve yaşam biçiminden kişiyi "kapsayıcı" özelliğe sahip, Kur'an'dan alınma gerçek anlamda "İslami" erdemlerdir. Bütün bu özellikler yanında bunların, insanlığın küresel ahlaki sorunlarına çözüm olabilecek "küresel" ahlaki değerlerin başında gelen erdemler olduğunda da şüphe yoktur.